

Maria López Estarellas (1890-1990) La princesa que va venir del fred

Felip Gallart, Vicent Lladonosa

Centre de Recerques Mascança

RESUM: Nascuda a Barcelona l'any 1890, Maria López Estarellas es va formar en circs ambulants amb els quals va recórrer bona part d'Europa. Amb el nom de Carmen López va esdevenir una figura de l'espectacle de varietats de Rússia. A Rostov del Don es va casar amb el príncep Alexis Macaëff. Després de la mort de Macaëff es va casar amb el príncep Nikolai Karadjordjevic, amb el qual va fugir de la revolució soviètica, i durant l'època d'entreguerres va viure la vida bohèmia actuant en cabarets i sales de festa de París i de la Costa Brava. L'heroi de guerra Jean Léon Barès va ser el seu tercer marit, amb qui Maria Estarellas va anar a parar a Torregrossa, on durant la II República va esdevenir un dels personatges més rellevants. Represaliada pel franquisme sota l'acusació d'espia russa, encara va tenir temps de casar-se amb el rendista Louis Cazaux, i, després de quedar-se vídua per quarta vegada, va tornar definitivament a Catalunya, on va acabar els seus dies el 18 de juny de 1990, quan li restaven pocs mesos per complir els cent anys.

PARAULES CLAU: Maria López Estarellas, espectacle de varietats, príncep Nikolai Karadjordjevic, Revolució Russa, II República Espanyola, Guerra Civil Espanyola, repressió franquista, Barcelona, Rostov del Don, Kiev, París, Niça, Torregrossa.

ABSTRACT: Born in Barcelona in 1890, Maria López Estarellas was trained in traveling circuses with which she traveled most of Europe. Under the name of Carmen López in Russia, she became a variety show figure. She married Prince Alexis Macaëff in Rostov-on-Don. After the death of Macaëff, she married Prince Nikolai Karadjordjevic, with whom she fled the Soviet Revolution and, during the interwar period,

lived a bohemian life acting in cabarets and festivals in Paris and the French Riviera. The war hero Jean Léon Barès was her third husband, with whom she went to Torregrossa, where during the Second Republic she became one of its most important figures. Retaliated by the Franco regime under the accusation of being a Russian spy, she still had time to marry Louis Cazaux and, after being widowed for the fourth time, she returned definitively to Catalonia where she finished her days on 18th June 1990, some months before becoming a centenarian.

KEYWORDS: Maria López Estarellas, variety show, Prince Nikolai Karadjordjevic, Russian Revolution, Second Spanish Republic, Spanish Civil War, Francoist repression, Barcelona, Rostov-on-Don, Kiev, Paris, Nice, Torregrossa.

NAIXEMENT (1890)

Víctor López Cutrona era originari d'Alcalà d'Henares i exercia de sabater a Sóller, a l'illa de Mallorca, on segons fonts familiars hi havia anat a raure per motius de desterrament, sense que se'n coneguin els detalls. El 8 de maig de 1884 es casava amb Maria Estarellas Jaume¹, ambdós de 25 anys, a l'església de sant Bartomeu de Sóller. Al cap de poc més de 9 mesos, el 28 de febrer de 1885 el matrimoni tenia un fill a qui van posar de nom Guillem.²

El 10 de gener de 1886 Maria Estarellas moria a Sóller³ i el 10 de novembre de 1887 Víctor López es casava en segones núpcies⁴ amb Antònia Estarellas Jaume, germana de la difunta. Segurament atrets per la gran oferta de feina que hi havia a resultes de

¹ Secció Segona Registre Civil de Sóller (Mallorca), Volum 2, pàgina 258v.

² Secció Primera Registre Civil de Sóller (Mallorca), Volum 6, pàgina 198.

³ Secció Tercera Registre Civil de Sóller (Mallorca), Volum 4, pàgina 213/214

⁴ Segons la partida de baptisme de la Rosa, els pares diu que són casats a la parròquia de Sant Jaume de Palma de Mallorca.

l'organització de l'Exposició Universal de 1888⁵ per part de la capital catalana, al cap de poc de casar-se el matrimoni es va establir a Barcelona, on van néixer les dues filles, la Rosa,⁶ el 10 de gener de 1889, i la nostra protagonista, Maria López Estarellas, el 27 de novembre de 1890, al número 3 del Passatge dels Escudellers.⁷ Hem dir que la major part de la informació que tenim d'ella l'hem tret del treball de Vicent Lladonosa (2009), *La princesa que vam tenir a Torregrossa, Maria de la Concepció López Estarellas*, i també del testimoni d'Antònia Castelló Oliveras, néta de Rosa López Estarellas, a la qual agraïm el seu testimoni inestimable.

Figura 1: Postal de Maria López. Arxiu d'Antònia Castelló Oliveras.

INFANTESA A FRANÇA (1895-1905)

Per qüestions familiars, l'any 1895, quan Maria López tenia 5 anys va emigrar a França amb la seva família. El pare va haver de fer tot tipus de feines, fins i tot de rellotger. La mare, juntament amb les filles, van entrar a treballar en una companyia d'espectacles, podria ser la *Troupe Luis-Luis* amb la qual van viatjar per tot Europa. La mare es va relacionar amb el seu director, Luis Simon, amb qui finalment va tenir un fill, Raül Simon Estarellas. La família es dispersava. El 3 de juliol de 1904 el fill gran, Guillem, als 19 anys es casava⁸ a Barcelona amb Aurora Dalmau Batet. Les filles van anar amb el seu pare a Marsella, ja que aquest volia que aprenguessin un ofici i deixessin definitivament el món de l'espectacle.⁹ Però no se'n va sortir i les dues germanes López van treballar en diferents companyies ambulants de circ i varietats realitzant una brillant i variada carrera com a artistes, sobretot Rosa López, que ho va fer al costat del seu marit, Josep Oliveras, amb qui van formar les companyies d'acròbates *Les Rossi Oli* i *la Bella López y su excéntrico* amb grans èxits a les millors sales i circs del món. Rosa López i Josep

Figura 2: Companyia d'acròbates Les Rossi Oli. Arxiu d'Antònia Castelló Oliveras.

⁵ En dues entrevistes que va oferir al periodista Enrique Rubio, publicades a la revista *¿Por qué?* del 22.05.1974 i al *Pronto* del 27.02.1978, la mateixa Maria López assegurava que el seu pare havia estat secretari de l'alcalde Marianao, referint-se a Salvador Samà i Torrents, marquès de Marianao, un dels grans organitzadors de l'Exposició de 1888 i més endavant diputat a Corts i alcalde de Barcelona. Fonts de la família acceptaven que podia haver treballat per al marquès, però en cap cas com a secretari seu.

⁶ Arxiu Antònia Castelló Oliveras. Al DNI hi consta 10.02.1889. A l'església de Sant Just i Sant Pastor on bategen la Rosa López hi diu 10.01.1889. No localitzada la inscripció al Registre Civil.

⁷ Arxiu Església Catedral de Barcelona, Baptismes de 1890, número 123, segon semestre, foli 4.364. Cal dir que l'asantament de Maria López que donaria lloc a la partida del Registre Civil no consta en el volum de 1890 de l'Arxiu Municipal Administratiu (AMA).

⁸ Secció Segona Registre Civil Barcelona, Volum 38, pàgina 546. Guillem i Aurora el 12 de desembre de 1904 tindran un fill a qui posaran Emili. Registre Civil de Barcelona. Volum 104, pàgina 1.825. Finalment es divorcien i Guillem López Estarellas marxarà a Mèxic.

⁹ Arxiu del Bisbat de Barcelona. Expedient matrimonial de Guillem López Estarellas 31.07.1904. Així consta en una carta que Víctor López envia al seu fill des de Marsella i que s'adjunta a l'expedient matrimonial.

Maria López Estrellas (1890-1990) La Princesa que va venir del fred

Oliveras es van casar el 15 de juny de 1908 a l'església parroquial catòlica romana de la ciutat de Rostov del Don en una gira per Rússia, ¹⁰ segurament formant ja el grup de còmics acrobates *Les Rossi Oli*. ¹¹

CARMEN LÓPEZ (1906-1911)

Amb alguna d'aquestes companyies ambulants, potser al costat de la seva germana Rosa, la Maria va anar a parar a Rússia i l'any 1906, quan només tenia 16 anys, la trobem actuant allí ¹² amb el nom artístic de Carmen López. ¹³ Fins que, segons ens conten des de la família, un pretendent seu va prometre que si no es casava amb ell es mataria, la qual cosa va fer en una llotja d'un hotel rus i per aquest motiu Maria va haver de tornar a Barcelona l'any 1911. En aquesta ciutat reprèn de nou la carrera d'artista. La revista *Eco artístico* del 5 de setembre de 1911 li va dedicar la portada del número 65 amb aquestes paraules: "Carmen López, hermosa y excelente bailarina". A l'interior de la revista va aparèixer aquest comentari: ¹⁴

Es una bailarina nada vulgar, que ejecuta primorosamente cuantos bailes constituyen el antiguo y moderno repertorio, descollando en el género andaluz, del que es una verdadera estrella.

De hermosa presencia y rostro sugestivo, Carmen López, que desde los dieciséis años lleva su arte por los principales teatros de Rusia, ha adquirido con su trabajo una regular fortuna, que la permite presentarse al público con verdadero lujo.

Muy pronto Carmen López se presentará en uno de nuestros primeros salones de varietés, y entonces podrán apreciar de visu los aficionados a este género aplaudido que no son exageradas nuestras apreciaciones. Joven aún, pues no tiene más de veintitrés años, la esperan muchos éxitos en su carrera artística, éxitos que de veras se los deseamos y casi casi se los aseguramos.

Aquell mateix setembre de 1911, Carmen López va debutar al teatre Novedades, al costat d'altres números de varietats i lluites grecoromanes. La revista *Eco artístico* ¹⁵ va remarcar que tot i que

Carmen López havia treballat molt a Rússia, aquell dia no va agradar prou al públic.

EL TRÍO ESTRELLAS (1912-1913)

Segons la mateixa Maria López (Hernández, 1960: 12) quan tenia uns 22 anys va formar part del *Trío Estrellas*. Hem buscat informació sobre aquest grup i hem vist que a mitjan desembre de 1912 el Trío Estrellas actuava al Teatro Principal de Puerto de Santa María (Cadis). La crònica ¹⁶ de l'època destacava que eren "artistas que consiguen grandes aplausos en cuantos bailes y danzas ejecutan; él es un excelente

Figura 3. Postal de Maria López amb el seu nom artístic de Carmen López. Arxiu d'Antònia Castelló Oliveras.

¹⁰ Arxiu Antònia Castelló Oliveras. Traducció de la partida en rus el 3.02.1921.

¹¹ Rossi Oli corresponia als noms de Rosa i Oliveras. Ambdós feien números còmics d'acrobates.

¹² *Eco artístico* (5.09.1911), p. 12. Per les postals que rebia la família sabem que l'any 1906 i l'any 1911 Maria López es movia entre el teatre Apollo i l'hotel Continental de Kiev.

¹³ *Eco artístico* (5.09.1911), p. 12.

¹⁴ *Eco artístico* (5.09.1911), p. 12.

¹⁵ *Eco artístico* (15.09.1911), p. 5.

¹⁶ *Eco artístico* (15.12.1912), p. 10.

cómico; ellas unas bellas mujeres que cantan y bailan muy bien". Unes setmanes després el mateix trio actuava al Teatro Lara de Màlaga ¹⁷ i al Salón Imperial de Melilla al costat de la cantant Pilar Guitart. Currito Faroles, corresposal de *Eco artístico*, ¹⁸ els dedicava aquest elogiós comentari: "El Trío Estrellas, que en sus bailes y danzas ejecutadas con irreprochable maestria consiguen de la sanción del público que éste le otorgue palmas; los pitos...siguen en la orquesta". El març de 1913 el *Trío Estrellas* debutava amb la cantant Emilia Piñol al Saló La Paz de Castelló de la Plana. ¹⁹ Al mes següent eren al Teatre Picarol de

Badalona, on el corresposal ²⁰ afirmava que el trio va ser molt aplaudit, sobretot quan els tres membres van interpretar el seu original *baile de apaches*, que era llavors un dels balls de moda a totes les sales de l'estat. Antònia Castelló Oliveras no creu que els seus padrins Josep Oliveras i Rosa López formessin part d'aquest trio artístic, ja que ells es dedicaven a espectacles d'acrobàcies serioses i còmiques, i no pas a les cançons, al ball o a les danses.

EL PRÍNCEP RUS ALEXIS MAKAEFF (1913-1919)

Segons les seves mateixes declaracions, Maria López va fer amistat íntima amb l'esposa del vicecònsol de Rússia (Rubio, 1974), el senyor Llauredó ²¹ de Reus, i va marxar amb ells a Rostov del Don. Cal advertir, com ja s'ha dit més amunt, que es tracta de la mateixa ciutat on anys enrere s'havia casat la seva germana amb Josep Oliveras, la seva parella artística. També que Josep Oliveras era nascut a la capital del Baix Camp.

Ens movem en l'època que tenim menys documents de Maria López i, per tant, hem de fer cas de les declaracions que va fer ella mateixa a les revistes del cor que la van entrevistar en diferents períodes de la seva vida, ²² on les dates i les dades són força inconnexes, i també a les referències que ens donen els familiars. Eren temps molt convulsos i la confrontació s'estenia. A Europa havia esclatat la I Guerra Mundial i Rússia entrava de ple en la Revolució d'Octubre i la Guerra Civil entre l'Exèrcit Roig i el Moviment Blanc. La Maria parlava francès, rus, català i castellà. Era valenta, atrevida, intrèpida. Tenia les armes d'una gosada picardia, la gràcia infinita que havia après als escenaris més diversos i una bellesa extraordinària. No és estrany, doncs, que no tardés gaire a casar-se, l'any 1913, segons explica la mateixa Maria (Hernández, 1960: 12), amb un home d'origen noble, el príncep rus Alexis Macaëff,²³ oficial del tsar i fill d'un cèlebre general. Sabem documentalment que l'any 1915 Maria López actuava al Teatre Mars de Rostov del Don on rebia les postals que li enviava la seva germana des

Figura 4: Portada de la revista *Eco artístico* del 5 de setembre de 1911 amb la imatge de Maria López com a Carmen López. Font: Hemeroteca digital. Biblioteca Nacional de España.

¹⁷ *Eco artístico* (25.12.1912), p. 41.

¹⁸ *Eco artístico* (25.12.1912), p. 41.

¹⁹ *Eco artístico* (5.03.1913), p. 21

²⁰ *Eco artístico* (15.04.1913), p. 24.

²¹ A l'article l'anomena Salvador Llauredó, però segons carta que ens va adreçar el Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación del 15 de gener de 2009, entre 1910 i 1919 constava com a cònsol honorari de la ciutat de Rostov el senyor Matias Llauredó.

²² Són les revistes *¿Por qué?*, *Pronto* i un article dins del *Noticiero Universal*.

²³ Aquest episodi apareix en les quatre entrevistes que Maria López va donar a Enrique Rubio. En no tenir altres fonts hem respectat la forma *Macaëff* del cognom.

de les diferents ciutats on es desenvolupava la seva gira d'espectacles.²⁴ El matrimoni no va durar gaire a causa de la tràgica mort de Macaeff. De la data i de les circumstàncies de la mort d'Alexis Macaeff, Maria López en donava dues versions ben diferents. Així, a la primera entrevista (Hernández, 1960: 12) afirmava que l'any 1919 Macaeff moria afusellat al mateix Rostov del Don juntament amb tota la seva família i que ella era empresonada fent cap finalment a Tbilissi, capital de la llavors recent creada República Democràtica de Geòrgia. En una altra entrevista deia que Macaeff havia mort al front de Varsòvia l'any 1917 (Rubio, 1974)²⁵ durant la revolució soviètica. Fonts de la família ens han dit que Alexis Macaeff podria ser un príncep dels Balcans amb qui Maria va casar-se per posteriorment divorciar-se. Consideren aquesta etapa com la més fosca de la seva vida.

L'ENIGMÀTIC PRÍncep NIKOLAI KARADJORDJEVIC

El príncep Nikolai Karadjordjevic o Karageorgevitch (tal com constava als documents de l'època) era molt amic del difunt Macaeff i, com ell, també oficial del tsar de Rússia. El príncep serbi va treure Maria López de la presó de Tbilissi i s'hi va casar²⁶ a la mateixa capital de l'actual Geòrgia. Tenia cinc anys menys que ella.

Però qui era Nikolai Karadjordjevic? Segons diferents documents²⁷ oficials, Nikolai Karadjordjevic pertanyia a la poderosa família dels Karadjordjevic, exiliats des del 1858 amb l'abdicació d'Alexandre I. Fill d'Arsene Karadjordjevic, fill d'Alexandre I, oficial de l'exèrcit rus, príncep del Regne dels Serbis, Croats

i Eslovens, de Timisoara i de Romania, príncep de la Casa Reial de Karadjordjevic, germà petit de Pere Karadjordjevic, que esdevindrà Pere I de Sèrbia entre 1918 i 1921. La seva mare era la princesa i comtessa Aurora Pavlovna Demidova, noble russa de la poderosa família Demidov. La premsa²⁸ de l'època el descriu com un home atractiu, moreno, alt i de faccions fines i regulars. Va néixer el 7 de març de 1895 a Sant Petersburg²⁹ i tenia un germà més gran, Paul, que havia nascut el 1893 i que esdevindrà regent de Iugoslàvia entre 1934 i 1941. Al poc de néixer Nikolai els seus pares es van divorciar l'any 1896. La princesa Aurora es va tornar a casar el 1897 amb el comte Nicola Giovanni Maria di Noghera i va morir a Torí el 1904 amb només 30 anys d'edat. Hi ha informacions³⁰ on es constata que a Aurora li deien: S. A. R. *la princese Aurore Pavlovna Demidov di San Donato*.

Segons el diari *Le Petit Niçois*³¹ Nikolai va passar la seva infantesa a Rússia, alternant-ho amb temporades hivernals a la Costa Blava i en particular a Menton (Alps francesos marítims). Els seus inicis van ser a l'escola de Cadets de Kiev. Després va ingressar a l'escola d'oficials de cavalleria de Nikolaieff, on va obtenir el grau d'oficial i durant la I Guerra Mundial el de pilot d'aviació.

Nikolai Karadjordjevic, però, és encara avui una figura fosca, enigmàtica i controvertida. Totes les informacions constaten que Arsene Karadjordjevic i Aurora Pavlovna Demidova només van tenir un fill en comú: en Paul. En Nikolai Karadjordjevic no apareix a la genealogia oficial dels Karadjordjevic.³² I, a més, a la mort de Nikolai la legació reial de Iugoslàvia³³ va informar que aquest no tenia cap vincle familiar amb el

²⁴ Arxiu familiar d'Antònia Castelló Oliveras.

²⁵ En aquesta entrevista Maria López parla de l'any 1917 Com el la de la mort del príncep Macaeff al front de Varsòvia, ja que era oficial del tsar de Rússia. El conflicte armat que enfrontà la Rússia Soviètica i la Segona República Polonesa va començar el 14 de febrer de 1919 i es va allargar fins al 18 de març de 1921, quan fineix amb el Tractat de Riga.

²⁶ No sabem la data exacta del casament de Maria amb Nikolai, però tenim constància escrita que el matrimoni va existir. A la partida del matrimoni de Nikolai amb Dorothy Snyder consta que aquell era divorciat de Maria López des del 12 de novembre de 1927.

²⁷ Partida de defunció de Nicolas Karageorgevitch enviada per la Mairie de Niça en data de 27 de gener de 2009 (núm. 1818), partida de matrimoni de Nicolas Karageorgevitch i Dorothy Snyder, facilitada per l'ajuntament del primer districte de París i finalment el permís de residència de Nikolai a Mònaco, publicat en el diari *Le Petit Niçois* del 03.06.1933.

²⁸ *Le Petit Niçois* (3.06.1933, 2a edició).

²⁹ Tot i que no tenim la partida de naixement de Nikolai Karadjordjevic, així consta a la partida de defunció de Nikolai, tot i que al permís de residència que li expedeixen a Mònaco consta com a nascut el 20 de març de 1895.

³⁰ "The peerage (A genealogical survey of the peerage of Britain as well as the royal families of Europe)". Recuperat de: <http://www.thepeerage.com/p955.htm> . "Aurora Aurora Pavlovna, principessa Demidoff di San Donato". Recuperat de: <https://geneall.net/it/name/13439/aurora-pavlovna-principessa-demidoff-di-san-donato>.

³¹ *Le Petit Niçois* (3.06.1933).

³² "Karadordević dynasty". Recuperat de: https://en.wikipedia.org/wiki/Kara%C4%91or%C4%91evi%C4%87_dynasty.

³³ *Le Petit Niçois* (5.06.1933).

llavors rei d'aquest país, Alexandre I (en teoria cosí germà seu). Quina explicació podem donar? A les versions anglesa³⁴ i russa de la Viquipèdia trobem la resposta. Nikolai i un germà bessó seu, Sergei, serien el fruit d'una aventura extramatrimonial de l'Aurora Demidova amb el jove baró von Meyendorff. Arsene va permetre que els possessin el seu nom, però mai no els va reconèixer.³⁵ A conseqüència d'aquesta relació l'Arsen i l'Aurora es van divorciar.

AMOR I PENES (1919-1925)

Maria López vivia *rodeada de felicidad y de cuanto me apetecía* (Hernández, 1960: 12) al costat de qui fou el gran amor de la seva vida. Vivien a Tbilissi i al palau que la família materna de Nikolai (els Demidov) tenia a Kiev, lluint les meravelloses joies de la família Demidov (un collar amb vint-i-un penjolls, arracades i una diadema de maragda) en tot tipus de festes i recepcions. Tant valor tenien aquelles joies i tanta era l'atracció que despertava Maria López que li deien la reina dels brillants. Maria López (Rubio, 1978) afirmava que el matrimoni havia viscut la seva lluna de mel al palau dels Demidov a Kiev, al costat de la mare de Nikolai, Aurora Pavlovna Demidova. I no solament això, sinó també que la seva sogra li havia regalat un collar que tenia cent trenta-dues perles i arracades amb quinze brillants cada una que figurava als catàlegs del joier parisenc Cartier com una peça única al món valorada en uns set-cents milions de pessetes de l'època i una diadema que encara tenia més valor. En aquestes afirmacions hi ha una gran contradicció, ja que la seva sogra, Aurora Pavlovna Demidov, havia mort l'any 1904,³⁶ quan ella només tenia 14 anys i vivia a França.

L'any 1921 la República Democràtica de Geòrgia era ocupada per les forces soviètiques. Segons la narració de Maria López (Rubio, 1978), als cinc anys de casats Nikolai i Maria eren detinguts i empresonats en un camp de concentració de la ciutat de Tobolsk, en plena Sibèria. Allí els van separar fins que l'any 1925, gràcies a la insistència del seu pare, va poder aconseguir per via diplomàtica que els deixessin sortir amb una expedició de la Creu Roja. Alemanya i Itàlia,

especialment un ambaixador alemany anomenat Esse, van aconseguir el seu rescat en intercanvi. Així van anar a parar a Constantinoble (actual Istanbul), d'allí a Trieste i més endavant a París. Ho havien perdut tot, fins i tot les joies que tant valorava Maria López havien caigut en mans dels bolxevics.

Fonts de la família ens diuen que l'any 1917, quan va esclatar la revolució comunista, Rosa López, germana de la Maria, i el seu marit Josep Oliveras actuaven a Rússia i que en ser estrangers van poder sortir sense dificultats. En canvi, la Maria i el Nikolai no ho van poder fer i van ser detinguts i empresonats al camp de concentració de Tobolsk, ja que ell d'una forma o altra seguia vinculat a la noblesa del país (els Demidov) i era un Karadjordjevic, oficial i fill d'un alt militar de l'antic tsar. La mateixa font diu que no es van separar, que al camp de concentració hi eren els dos i que van poder fugir gràcies a l'ajuda d'un vigilant. Com? No se sap.

CABARETS, SALES DE FESTA I DIVORCI (1925-1927)

El Nikolai i la Maria van seguir amagant-se durant la fugida, mentre altres persones, entre elles Rosa López i el seu pare, feien intenses gestions per localitzar-los, fins que van poder arribar a París. Allí van ser acollits per la comunitat de russos blancs i van conviure amb Nieves Alonso, una artista catalana que actuava a París amb un número de gossets ensinistrats (*Les chiens comédiens*) i que els va ajudar a establir-se a la capital de França. Aquesta artista l'any 1924³⁷ es va comprar una casa a Torregrossa.

Segons Maria López, al París de desembre de 1925 ella era l'única princesa sereníssima amb cartilla de treball expedida a la mateixa capital francesa (Hernández, 1960: 12). I no els va quedar cap més remei que començar a viure i treballar als escenaris de diferents cabarets i sales de festa. Per atreure la morbosa atenció del públic s'anunciaven com dos prínceps caiguts: ella amb el nom artístic de Carmen López o com una vedet russa; ell, com un ballarí³⁸ amb una elaborada barreja de reialesa sèrbia i d'alta noblesa russa. Així van recórrer França i el Principat

³⁴ "Aurora Pavlovna Demidova". Recuperat de: https://en.wikipedia.org/wiki/Aurora_Pavlovna_Demidova.

³⁵ Aquesta informació només apareix a la versió russa de la Viquipèdia, consultada el 21.10.2018.

³⁶ Segons consta al Certificat de mort d'Aurora Pavlovna Demidov que ens van trametre de la Comune di Gassino Torinese, província di Torino, va morir el 15 de juny de 1904 essent esposa del comte Nicola Noghera.

³⁷ Nieves R. Alonso es deia Maria Nieves Orta Huarte segons l'escriptura de la casa que va vendre al marit de la Rosita de Cal Mulato i que ens va ensenyar aquesta darrera. Anteriorment, Nieves havia comprat la casa a la família del Juanito Capell de Cal Patisser, que tenia una pensió al carrer Pelai de Barcelona. Nieves va morir a Madrid el 15 de febrer del 1969.

³⁸ Al permís de treball expedit a Mònaco el 5 de gener de 1926 Nikolai Karadjordjevic consta com a ballarí.

de Mònaco.

El 12 de novembre de 1927 Nikolai Karadjordjevic i Maria López es divorciaven.³⁹ Només dos dies després Nikolai es casava⁴⁰ a l'ajuntament de París amb Dorothy Snyder, una nord-americana de 29 anys nascuda a Brooklyn i filla d'Edward Walter Snyder i de Susie Cruikshank, que segons la mateixa premsa de New York⁴¹ era filla única d'un riquíssim distribuïdor immobiliari. Fonts de la família afirmen que Nikolai no va voler deixar passar l'oferta que li havia fet Dorothy d'aportar-li diners a canvi d'un títol nobiliari.

LA CASA DE TORREGROSSA (1927-1928)

L'any 1927 Maria López residia a París. Tot i estar divorciada de Nikolai, a la seva targeta de visita es presentava com a princesa Carmen Karageorgievitch. L'1 de desembre d'aquest any Maria va comprar un tancat de 7 porques⁴² a la partida Plans de Torregrossa, llavors a tocar del poble venint pel camí de Lleida, avui carrer de Lleida número 67. La Maria constava com a soltera, de professió artista i resident al carrer Fontaine 19 de la capital francesa. En aquesta ubicació va construir una casa que va encarregar al paleta Manuel Agulló. L'1 de setembre de 1928 Maria va comprar els terrenys veïns⁴³ de la finca, un hort d'un total de 19 a i 50 ca. Què va fer decidir la Maria per comprar una finca a Torregrossa? Quins vincles tenia amb el poble? Ja hem vist com l'any 1924, Nieves Alonso, gran amiga de Maria López, havia comprat una casa a Torregrossa. A més, hem de remarcar el fet que dos germans de Josep Oliveras, el cunyat de la Maria, s'havien casat amb persones d'aquest poble. Així, Carmen Oliveras Vallés ho va fer el 19 d'octubre de 1918 amb Víctor Torres Vime⁴⁴ a l'església de Torregrossa, i Climent Oliveras Vallés el 13 de desembre de 1914 a Barcelona amb Maria Albareda Niubò.

Figura 5: Imatge actual de la casa que fou de Maria López a Torregrossa. Arxiu de Vicent Lladonosa Giró.

LA TRÀGICA FI DEL PRÍncep NIKOLAI KARADJORDJEVIC (1933)

El príncep Nikolai Karadjordjevic va deixar definitivament el teatre de varietats, que mai no havia pogut suportar, per dur una vida de luxe, excessos i ostentació al costat de Dorothy Snyder. Al novembre de 1929 un agent de la policia el va recollir en un carrer, immòbil i tan borratxo que fins i tot un metge va certificar la seva defunció. Van transportar el seu cos al dipòsit de cadàvers. A les 6 del matí Nikolai es va regirar a la llitera. Va apartar la seva cara del llençol i, totalment embogit, es va aixecar i va donar un gran ensurt als encarregats en veure'l com sortia corrent del dipòsit amb les primeres robes que va trobar. Finalment va tornar a casa amb un taxi.⁴⁵ Tots els diaris de París en van parlar llargament i en alguns rotatius⁴⁵ fins i tot es va dir que havia mort. Finalment el 6 de febrer de 1930 Nikolai i Dorothy es divorciaven.⁴⁷

A partir d'aquesta data Nikolai vivia entre París, la Costa Blava i, finalment, com a convidat de classe a Niça entre festes, alcohol, joc, morfina, sexe i disbauxes. Vivia dels diners que li enviava una tia

³⁹ Partida de matrimoni de Nikolai Karageorgevitch i Dorothy Snyder, facilitada per l'ajuntament del vuitè districte de París.

⁴⁰ Partida de matrimoni de Nikolai Karageorgevitch i Dorothy Snyder, facilitada per l'ajuntament del vuitè districte de París.

⁴¹ *New York Times* (3.06.1933).

⁴² Registre de la Propietat, volum 15, llibre 1r, foli 187, finca 59. L'escriptura de la venda es va fer a Mollerussa amb el notari Jesús Barreiro Meiro. La va comprar a la veïna de Galmés Francesca Casas Lloreta.

⁴³ Registre de la Propietat, volum 808, llibre 59, foli 112, finca 3.612. La va comprar a Joan Vigatà Minguet, veí de Mollerussa.

⁴⁴ Arxiu Parroquial de Torregrossa, volum 8 de matrimonis, foli 36r.

⁴⁵ *Le Petit Niçois* (3.06.1933).

⁴⁶ *La Nación* (11.11.1929).

⁴⁷ Així constava en una nota al marge de la Partida de matrimoni de Nikolai Karadjordjevic i Dorothy Snyder, facilitada per l'ajuntament del vuitè districte de París.

seva casada amb un marquès italià i es deixava veure amb una actriu d'origen serbi, de nom artístic Laure Savy,⁴⁸ que es presentava com la seva esposa⁴⁹ i que es feia dir princesa de Karadjordjevic.⁵⁰ Finalment, aquella vida indolent, desordenada i excèntrica es va aturar el 2 de juny de 1933⁵¹ amb només 38 anys a l'hotel Locarno de Niça a causa d'una sobredosi de clorhidrat de morfina.⁵² El doctor Paudeleu, que va fer l'autòpsia, descartava l'accident, ja que la xeringa utilitzada només tenia una capacitat de 2 cm³ (el contingut de 2 ampolletes) i al voltant del cadàver hi van trobar 8 ampolletes buides de morfina. A Nikolai li va caldre almenys repetir l'operació quatre cops, la qual cosa feia pensar clarament en un suïcidi. La mateixa Maria López a les quatre entrevistes que va oferir a Barcelona afirmava també aquesta com la causa de la seva mort.

Segons la mateixa Maria, Nikolai sempre va ser el seu gran amor i oblidar-lo no devia ser pas fàcil. Quina relació van tenir Maria López i Nikolai Karadjordjevic durant aquells cinc anys i mig que van de la separació a la mort de Nikolai? Curiosament els dos tenien residència al mateix carrer de París: la Fontaine. Maria al número 1.9 i el Nikolai al número 10.2. Ja hem vist com Maria feia constar a la seva targeta de visita que era la princesa Karageorgevitch i, a més, en una de les moltes cròniques que van aparèixer sobre la mort de Nikolai, un íntim amic d'aquest, anomenat Germanoff, afirmava que la seva verdadera dona era Maria López: quan diu que era la que havia fugit amb ell de Rússia i que en aquell moment es trobava a Barcelona.⁵⁵ Es podria especular si el matrimoni amb Dorothy Snyder no va ser un muntatge de la parella per aprofitar l'encant de Nikolai i els seus títols nobiliaris per obtenir diners de l'americana i així sortir de la misèria en què vivien i ells, secretament, seguir-se veient? Els diners de la compra dels terrenys i de la construcció de la casa de Torregrossa hi estarien també relacionats?

EL CAPITÀ FERNAND ERNEST JEAN LÉON BARÈS (1932-1933)

El 2 d'agost de 1932, quan tenia 41 anys, Maria López es casava⁵⁶ a París amb el capità Fernand Ernest Jean Léon Barès de 36 anys, també antic pilot militar d'aviació i amic de Nikolai (ambdós segurament s'havien conegut durant la I Guerra Mundial). Barès havia nascut a Aspet (Haute Garonne, França) el 12 d'abril de 1896.⁵⁷ Era nebot del gran pioner de l'aviació militar francesa el general Joseph-Édouard Barès, i també com ell pilot d'aviació de gran coratge i valor que va fer arriscades sortides amb bombarders i diferents esquadrilles d'avions durant la I Guerra Mundial que li van valdre la Legió d'Honor i la Creu de Guerra.⁵⁸

Figura 6: Carrer Arcada de Torregrossa. Any 1930. Arxiu Jaume Brufau Baró.

⁴⁸ Laure Savy constava com a actriu en el repartiment de la pel·lícula francesa *La Mille et Deuxième nuit* del director Alexander Volkoff, rodada l'any 1933, amb tres estrelles indiscutibles del cinema francès de l'època: Ivan Mosjoukine, Tània Fédor (els dos d'origen rus) i Gastón Modot (Dumont, 2017: 46).

⁴⁹ *Le Petit Niçois* (5.06.1933).

⁵⁰ *Paris-Midi* (5.06.1933).

⁵¹ Certificat de defunció de Nikolai Karageorgevitch enviat per l'ajuntament de Niça el 27 de gener de 2009.

⁵² *Le Petit Niçois* (4.06.1933, 2a edició).

⁵³ Registre de la Propietat de les Borges Blanques, volum 15, llibre 1r, foli 187, finca 59.

⁵⁴ Certificat de defunció de Nikolai Karageorgevitch enviat per la Mairie de Niça el 27 de gener de 2009.

⁵⁵ *Le Petit Niçois* (4.06.1933, 2a edició).

⁵⁶ Mairie del XIV arrondissement de París. Partida de matrimoni de data 02.08.1932. Núm. 1.221.

⁵⁷ Arxiu de la Mairie d'Aspet (Haute Garonne). Data del 12.04.1896. Núm. 39.

⁵⁸ Segons la seua partida de defunció de la Mairie de Saint-Gaudens (Haute Garonne) del 30.11.1933. Núm. 251.

Amb Jean Barès van aprofitar el viatge de noces per anar a Torregrossa i van decidir d'explotar una granja als terrenys annexos a la casa que Maria havia comprat a Torregrossa. El matrimoni malauradament no va durar gaire i el 30 de novembre de 1933 Jean Barès moria al seu domicili de Saint Gaudens, a l'Alta Garona francesa, als 37 anys.⁵⁹ Ell, que s'havia jugat la vida volant entre les bales de l'aviació alemanya, sembla que no va poder resistir la impressió que li va causar la mort del seu germà, alt càrrec del Ministeri Francès de l'Aire, poc després del seu enterrament.⁶⁰

TORREGROSSA: DE LA II REPÚBLICA A LA REPRESSIÓ FRANQUISTA (1932-1942)

Des del 14 d'abril de 1931 a Catalunya i a l'Estat espanyol les coses havien canviat molt amb la proclamació de la II República en substitució de la monarquia d'Alfons XIII. Començava un nou període polític que per a Catalunya va suposar el retorn de la Generalitat i de la seva autonomia. La nova República va impulsar un seguit de reformes que volien democratitzar, modernitzar i descentralitzar l'estat en tots els aspectes, entre elles, i una de les més importants, l'equiparació de la dona. Sempre subordinades a la figura masculina, les dones tenien un paper molt secundari en la societat de l'època: fins a la Constitució Espanyola de 1931 no es reconeixia plenament els seu dret de vot, posteriorment amb la Llei Electoral de 27 de juny de 1933 concretava el dret de la dona a ser electora i elegible. Per fi les dones començaven a gaudir dels mateixos drets polítics que els homes. Però el llast ancestral d'una societat patriarcal i masclista dificultava la plena assumpció dels drets femenins i sobretot en pobles com Torregrossa, on pervivia encara el pes d'aquella tradició i d'una religiositat refractària a qualsevol canvi. Però no per a Maria López. Ella era una dona de món, inquieta, aventurera i indomable, una dona que havia actuat en sales de tot Europa com a vedet i com a artista en grups d'espectacles on la condició sexual no era cap limitació. Havia lluit joies milionàries en els palaus de l'antiga Rússia i havia estat presa

en camps de concentració soviètics. Amb la seva bellesa, la seva gràcia, el seu atractiu s'havia fet un lloc en un món dominat per mascles. Ser una dona no era per a ella cap limitació, al contrari, no ho havia estat a Kiev, a Rostov, a Barcelona, a París, a Mònaco, a Niça i menys ho seria llavors en una Torregrossa en estat d'ebullició on, vídua per tercer cop, Maria López s'instal·lava a la seva casa per explotar una granja⁶¹ i vivia entre aquest poble i Caldetes o Caldes d'Estrac (Maresme), on el seu pare va comprar una casa a un veí, situada al carrer Major, número 41.⁶² Des de llavors a Torregrossa tothom la coneixia per "la princesa".

La vida política i social durant la Segona República va ser molt activa i convulsa, però a Torregrossa ho va ser especialment. Només dos exemples que van ser coneguts arreu de l'estat. El 24 d'agost de 1934 unes sis-cents persones descontentes amb els torns del canal d'Urgell es van reunir a Torregrossa i van destruir per la força tres boques del Canal d'Urgell, sense que la parella de la Guàrdia Civil que vigilava les comportes hi pogués fer gran cosa.⁶³ Els Fets d'Octubre van ser a Torregrossa especialment greus.⁶⁴ Així, els revoltats van confiscar tots els aparells de ràdio i es van fer amos del poble. Mossèn Gabriel Gené va ser agredit a trets de perdigons i tres persones més van ser ferides de pronòstic reservat en voler auxiliar-lo. Segons el diari *El Siglo Futuro*⁶⁵ els elements revolucionaris van incendiar l'església, destruir la capella de Sant Roc, van mutilar les imatges del Sagrat Cor de Jesús i la de Sant Isidre, i van destrossar les imatges del Sant Crist i la de Sant Roc. També es van produir els intents d'assassinat del mossèn i del vicari Josep Cugota. La repressió posterior va ser terrible i almenys 18 persones van ser detingudes i empresonades a Lleida, 17 d'elles fins al febrer de 1936 (López, 2013). Maria López va participar de forma activa, entusiasta i apassionada de la vida política, social i cultural de la Torregrossa d'aquells anys tan convulsos.

La II República no va poder completar tot el seguit de reformes previstes. A partir dels Fets d'Octubre i l'ascens al govern del Partit Republicà Radical

⁵⁹ Arxiu de la Mairie de Saint-Gaudens (Haute Garonne) del 30.11.1933. Núm. 251.

⁶⁰ Això és el que Maria López diu a les diferents entrevistes ja exposades.

⁶¹ Le Petit Niçois (4.06.1933, 2a edició).

⁶² Segons declaracions a les entrevistes ja esmentades, als terrenys annexos a la seva casa de Torregrossa, Maria López hi va explotar una granja. Això no ho hem pogut verificar ni per les fonts familiars ni tampoc per testimonis de Torregrossa.

⁶³ Arxiu d'Antònia Castelló Oliveras.

⁶⁴ *La Época* (25.08.1934), p. 2.

⁶⁵ *El Correo* (10.10.1934).

⁶⁶ *El Siglo Futuro* (2.08.1935), p. 18.

d'Alejandro Lerro, recolzat des del parlament per la dreta catòlica de la CEDA, van frenar la major part de les reformes iniciades, que haurien pogut continuar a partir del febrer de 1936 amb el triomf del Front Popular, però que van ser definitivament esclafades per l'aixecament feixista que va donar pas a la Guerra Civil i a la dictadura franquista posterior. Torregrossa fou un dels pobles de tot Catalunya on els efectes de la repressió a la rereguarda durant la Guerra Civil i la posterior repressió franquista foren més cruels i sanguinaris, i el cost humà més elevat. Així, hi hagué 39 morts en acció de guerra i 23 a conseqüència de la repressió a la rereguarda: d'aquests, 8 per l'acció dels comitès locals, 3 per l'acció dels incontrolats, 11 per sentències dels Tribunals militars i 1 mort en un centre de detenció republicà (Rubió, 2014). La dictadura franquista, per la seva part, es va acarnissar també en la població vençuda. Així, segons els darrers recomptes, a Torregrossa (Mir, Rafael i Ramon: 2017) hi hagué 18 persones executades d'un total de 133 represaliades, 18 d'aquestes represaliades eren dones, i entre elles hi havia Maria López Estarellas.

Figura 7: Carrer Sant Roc de Torregrossa. Any 1933. Arxiu Jaume Brufau Baró.

REPRESALIADA POLÍTICA (1941-1942)

Abans d'acabar la guerra Maria López va marxar de l'Estat espanyol cap a França (Rubio, 1978). Desconeixem en quin lloc d'aquest país va viure mentre durava la Guerra Civil espanyola, segurament al seu pis de París. Tot i que les autoritats nacionals ignoraven on era, això, no la va lliurar de la incoació del *Expediente de responsabilidades políticas número 8404DE*⁶⁶ iniciat el 21 de març de 1941 pel jutge instructor Francisco Monsó Tirbió. Als informes que van reunir sobre Maria López es feia constar que tenia nacionalitat francesa

i que ja des de l'adveniment de la República era una de les persones de tot Torregrossa que tenia més bones relacions amb els extremistes d'esquerra, que molt sovint es reunien a casa seva. Que durant els Fets d'Octubre de 1934 es va interessar molt pels presos del poble i que amenaçava les persones d'ordre dient-los que aviat arribaria la revolució i que pagarien cara la seva posició. A l'expedient constava que en començar la Guerra Civil les reunions del Comitè es feien a la seva finca, on tenia una casa on es determinava qui havia de morir. Es deia també que va fomentar molt la immoralitat pública i que sempre estava en contacte amb els alts dirigents de la nació, especialment amb els elements socialistes. I el més xocant: es feia constar que era una espia russa, que havia fet propaganda del marxisme, ella que havia patit els camps de concentració soviètics i havia fugit per cames d'aquella revolució. I és que els expedients i consells de guerra dels tribunals franquistes eren una autèntica aberració jurídica, ja que es caracteritzaven per l'absència total de garanties per als detinguts i jutjats, i mereixen ben poca credibilitat per determinar responsabilitats. De fet, entre el 1937 i el 1975, i fins i tot fins al 1978, la justícia espanyola era una veritable farsa que va utilitzar aquest procediment de forma generalitzada al servei

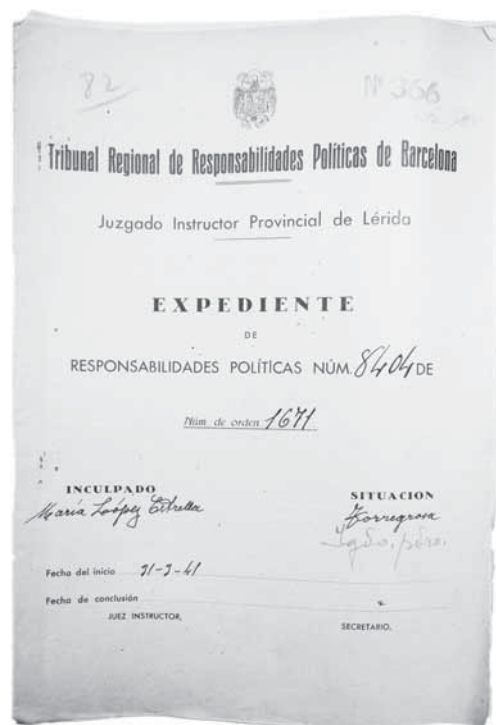

Figura 8: Expedient de Responsabilitats Polítiques contra Maria López Estarellas. Arxiu Històric de Lleida.

⁶⁶ Tota la informació d'aquest apartat s'ha trobat a: Arxiu Històric de Lleida (AHL), Caixa 140, Maria López Estarellas.

del règim dictatorial. No endebades el 29 de juny de 2017 el Ple del Parlament de Catalunya va anular tots els Consells de Guerra del franquisme, celebrats entre el 1938 i el 1978, i va declarar il·legals els tribunals de l'Auditoria de l'Exèrcit d'Ocupació així com tots els seus procediments, condemnes i sentències per ser contraris a la llei i vulnerar les més elementals exigències de ple dret.

El 21 de març de 1942 moria a Caldes d'Estrac Víctor López Cutrona,⁶⁷ pare de Maria, i finalment el 20 de juliol de 1942, després de practicar-se les degudes diligències per a la comprovació de responsabilitats, situació familiar i solvència econòmica de Maria López, es declarava *sobreseïdo el expediente de Responsabilidades políticas* i, per tant, finia el procediment penal i així es comunicava a les autoritats.

EL RENDISTA LOUIS CAZAU

El 5 de juliol de 1944⁶⁸ Maria López, als seus 53 anys, es va casar amb Louis Cazaux, de 67 anys. Cazaux era vidu de Francisca Dupuy i constava com a rendista d'Alzira nacionalitzat francès. A la partida matrimonial Maria constava que no tenia professió i que es casaven a l'ajuntament d'Era Barta d'Arribèra,⁶⁹ el mateix poble de l'Alta Garona (regió de l'Occitània francesa) on Cazaux tenia el seu domicili al carrer Mariscal Folch.

Van viure plegats fins que el 30 de gener de 1949 va morir Louis Cazaux.⁷⁰ Maria heretava la finca del seu marit i el 1956 tornava a Torregrossa per vendre's les seves propietats⁷¹ i instal·lar-se a la casa d'Era Barta d'Arribèra. Tres anys enrere, l'11 de febrer de 1953, el seu cunyat, Josep Oliveras,⁷² havia mort a Torregrossa a l'edat de 68 anys.

Segons les mateixes declaracions de Maria López (Rubio, 1978), a Era Barta d'Arribèra va cometre la ingenuïtat d'acollir uns nebots de Louis Cazaux i, com que la cuidaven molt bé, els va fer donació de tot, però aquests aviat la van fer fora.

TORNADA DEFINITIVA A CATALUNYA

L'any 1960 veiem Maria López instal·lada en un petit pis del Paral·lel de Barcelona amb l'única companyia d'un gat siamès. L'any 1960 el seu cas va merèixer l'atenció del setmanari de successos *¿Por qué?* (Hernández, 1960), una publicació creada aquell mateix any pel popular Enrique Rubio que es va mantenir durant uns quinze anys⁷³ com la revista de més tirada de Catalunya. Maria López odiava la soledat i al final de la publicació curiosament assegurava que envejava les dones que modestament havien format una llar voltades de fills. Maria va esdevenir una figura popular, tant que 14 anys després, el 1974, el mateix Enrique Rubio es va encarregar personalment de fer-li una segona entrevista (Rubio, 1974), més àmplia que l'anterior, i amb fotografies de Maria López en l'esplendor de la seva joventut i bellesa i dels seus quatre marits, tots difunts. L'entrevista repassava la seva vida novel·lesca i aventurera. Esmentava unes memòries escrites que no hem pogut trobar. Maria tenia 84 anys. Enrique Rubio explicava com la seva exquisida educació, la seva gràcia i bellesa li van obrir les portes de tot Europa, tant de salons com de camps de concentració o presons soviètiques. Dels seus quatre marits, sobretot del príncep Nikolai Kara or evi, el seu gran amor. En contrast recalca que vivia molt sola en un pis del Paral·lel amb ascensor i passava d'una pensió de vellesa que rebia puntualment de França. De fet, el gat siamès que tanta companyia li havia fet ja era mort i feia poc que havia perdut la seva germana Rosa, morta el 30 de març de 1973,⁷⁴ amb qui havien compartit molts espectacles. Escaldada per dos accidents que havia tingut i amb la por perquè no li passés cap desgràcia més, Maria expressava la seva voluntat d'anar a una residència a Arenys de Munt. Aquesta entrevista es va tornar a publicar, tot i que amb menys fotografies, el 31 de maig de 1974 al diari *El Noticiero Universal*.

Fascinat per la figura de Maria López, Enrique Rubio encara li va fer una altra entrevista que es va publicar el 27 de febrer de 1978 a la revista del cor *Pronto* (Rubio, 1978), actualment la de més tiratge

⁶⁷ Registre Civil de Caldes d'Estrac. Volum 15, pàgina 114, número 24, secció tercera.

⁶⁸ Registre Civil de la Mairie de Labarthe-Rivière. Data del 5.07.1944. Núm. 20. A la partida matrimonial hi consta la data de naixement de Louis Cazaux: 07.11.1876 a Alzira (València).

⁶⁹ Hem preferit utilitzar la variant occitana del topònim a la francesa de Labarthe-Rivière.

⁷⁰ Registre Civil de la Mairie de Labarthe-Rivière. Data del 20.01.1949. Núm. 8.

⁷¹ Venda feta el 16.03.1956 segons escriptura de Montserrat Brufau Vilalta.

⁷² Arxiu parroquial de Torregrossa, volum 9, defuncions, foli 131r.

⁷³ "La Timoteca Nacional. Las vidas de Enrique Rubio". Recuperat de: <http://www.timotecanacional.com/personajes.htm>.

⁷⁴ Registre Civil de Barcelona. Volum 181, núm. 65.

de l'Estat espanyol. Tot i l'avançada edat de Maria López, el periodista, llavors un dels més populars de l'estat, remarcava la seva agradable presència, la seva simpatia, la seva ment clara i el seu exquisit capteniment. Maria tenia 88 anys, vivia sola al mateix pis del Paral·lel i ja feia deu anys que no sortia de casa.

LA FI

Un robatori al pis de Barcelona va crear molta inseguretat en la Maria i, finalment, el 30 de juny de 1983 va ingressar a la residència d'ancians Immaculada de Barcelona Germanes Carmelites de Sant Josep,⁷⁵ situada al carrer Salses, 74 de la barriada d'Horta de Barcelona, on hi va romandre fins el dia de la seva mort,⁷⁶ el 18 de juny de 1990, quan li faltaven pocs mesos per complir els 100 anys. Va ser enterrada al cementiri de Caldes d'Estrac, al nínxol 166, on ja hi havia el seu pare. Ella sola havia omplert tot un segle d'il·lusions, de bellesa, de gràcia, d'entusiasme i de vida.

BIBLIOGRAFIA

DUMONT, H. (2017). *Contes et légendes d'Orient au cinéma et à la télévision*. París: Édition BoD-Books on Demand.

HERNÁNDEZ, T. (1960). La reina de los brillantes vive hoy en el Paralelo. *¿Por qué?* (16 de novembre).

LLADONOSA, V. (2009). La princesa que vam tenir a Torregrossa, Maria de la Concepció López Estarellas. *Petites històries de Torregrossa*, 14 (autoedició de l'autor).

LOPEZ, M. (2013). *Els fets de 6 d'octubre de 1934*. Barcelona: Editorial Base. Annex II.

MIR, C. RAFAEL, A. i RAMON-MOLINS, G. (2017). *Tenien nom. Víctimes de la repressió franquista de Lleida (1938-1963)*. Lleida: Pagès editors.

RUBIO, E. (1974). En el Paralelo barcelonés... vive una princesa de todas la rusias y de Yugoslavia. *¿Por qué?* (22 de juny), 10-16.

RUBIO, E. (1974). Princesa de Rusia y de Yugoslavia, vecina del "Paralelo" desde hace 14 años. *El Noticiero Universal* (31 de maig).

RUBIO, E. (1978). En el "Paralelo" barcelonés vive una princesa. *Pronto* (27 de febrer), 10-11.

RUBIÓ, J. (2014). El cost humà de la Guerra Civil a Torregrossa. *Mascaçà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell*, 5, 75-94.

⁷⁵ Així consta a la fitxa de Maria López Estarellas que hi ha a l'arxiu de la residència Immaculada del barri d'Horta (Barcelona).

⁷⁶ Registre Civil de Barcelona, 90. Volum 677, Foli 237, secció tercera.